

**Міністерство культури та інформаційної політики України
Департамент культури та туризму Тернопільської ОВА
Національний заповідник «Замки Тернопілля»**

**«ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ
ЕЛЕМЕНТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
СУСПІЛЬСТВА»**

Збараж - 2024

Міністерство культури та інформаційної політики України
Департамент культури та туризму Тернопільської ОВА
Національний заповідник «Замки Тернопілля»

«ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА»

*Конференція приурочена
30-річчю створення НЗ «Замки Тернопілля»
та Міжнародному дню музеїв*

*м.Збараж,
16-17 травня 2024 р.*

Збірник містить матеріали наукової конференції «Охорона культурної спадщини як невід’ємний елемент сталого розвитку суспільства», що відбулась на базі НЗ «Замки Тернопілля» у м. Збараж 16-17 травня 2024 року. Конференція приурочена 30-річчю створення НЗ «Замки Тернопілля» та Міжнародному дню музеїв

Видання розраховане для істориків, культурологів, фахівців з охорони пам’яток культурної спадщини, музейних працівників, викладачів, студентів, та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Редакційна колегія:

Анатолій Маціпура	генеральний директор НЗ «Замки Тернопілля»
Світлана Байталюк	директорка департаменту культури та туризму Тернопільської ОВА
Олег Заліщук	заслужений архітектор України, лауреат державної премії України в галузі архітектури, головний архітектор НЗ «Замки Тернопілля»
Роман Шерстюк	д.е.н., доцент, завідувач кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
Тетяна Думська	заступниця генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи НЗ «Замки Тернопілля»
Любов Шиян	кандидат історичних наук, наукова співробітниця НЗ «Замки Тернопілля»
Наталія Марціяш Дир	молодша наукова співробітниця НЗ «Замки Тернопілля»

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Національного заповідника «Замки Тернопілля»
Протокол №4 від 6 червня 2024 р.*

Іван Рудакевич,
Богдан Гавришок,
Марина Яцків
м. Тернопіль

ЄВРЕЙСЬКА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: АКТУАЛЬНИЙ СТАН І ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Анотація: У статті охарактеризовано сучасний стан і проблеми збереження та перспективного використання єврейської культурної спадщини у Тернопільській області. У населених пунктах регіону збереглося багато пам'яток єврейської культури, однак вони переважно перебувають у незадовільному стані. Подано перспективні напрями використання спадщини євреїв Тернопілля у туристичній та культурологічній діяльності.

Ключові слова: євреї, кіркут, культурна спадщина, пам'ятка, синагога, Тернопільська область

Територія Тернопільської області до часів Другої світової війни в етнічному плані була досить мультикультурною. Тут мирно проживали та розвивалися не лише український та польський народи, але й також євреї, німці, цигани, караїми та інші національні меншини. Представники єврейського народу, які проживали переважно у містах і містечках, залишили значну архітектурну та історичну спадщину, яка приваблює багатьох туристів і відвідувачів. У часи Другої світової війни внаслідок політики голокосту переважну більшість євреїв Тернопілля було знищено. З тих, що вціліли, більшість емігрували переважно до розвиненіших країн. Пам'яттю про них залишилися численні культові споруди (синагоги, кіркути-цвинтарі, пам'ятні знаки), житлові та промислові споруди, специфічні квартали містечок. Такі місця приваблюють як істориків та дослідників, а також різноманітних туристів, особливо ностальгійного сегменту.

Проблематиці дослідження поширення і стану єврейської спадщини у Тернопільській області присвячено небагато публікацій. Багато інформації про пам'ятки єврейської культури висвітлюється у дослідженнях професора Й. Петровського-Штерна [4], а також на Інтернет-порталах «Мій штетл» [3] та «Путівник зі збереження єврейських кладовищ у Західній Україні» (англомовний ресурс про єврейські цвинтарі) [7]. Перспективи використання єврейської спадщини в Тернопільській області проаналізовані у публікації Гавришка Б., Дем'янчука П., Питуляк М. [1]. Пам'ятки єврейської культурної спадщини міста Кременець досліджені у праці Т. Яцечко-Блаженко [6]. «Новий» єврейський цвинтар у Збаражі як пам'ятка культурної спадщини, детально описаний у монографії Т. Федорів [5].

Метою цієї публікації є аналіз актуального стану, наявності та збереженості пам'яток єврейської спадщини на території Тернопільської області у контексті перспективного її використання для екскурсійно-туристичної діяльності.

Перші відомості про євреїв на теренах сучасної України містяться в джерелах, в яких ідеться про античні держави Північного Причорномор'я часів понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (109–63 до н.е.). Серед виявлених написів на мармурових плитах є повідомлення про єврейські молитовні доми (синагоги, рештки однієї з них розкопано в Херсонесі). Після монголо-татарського завоювання Криму та Київської Русі економічна вага євреїв як посередників у торгівлі на тутешніх землях зросла, про це свідчать факти

процвітання місцевих єврейських общин аж до татаро-литовської війни 1396–99. Вигнання євреїв із західноєвропейських країн у 13–14 ст. зумовило їхню міграцію на схід до Польщі та Османської імперії. В цей період починає зростати кількість євреїв і на українських землях, особливо після поглинання Галицької Русі Коронаю Польською. Тоді слідом за шляхтою сюди став просуватися торгівці та ремісники різних національностей, у т. ч. євреї. Перші згадки про євреїв у Львові датуються 1356, Дрогобичі – 1404, Підгайцях – 1420 [2]. Тобто, приблизно у 15-16 столітті євреї масово почали переїжджати до містечок на території сучасної Тернопільської області.

Найбільша міграція євреїв на українські землі почалася після Люблінської унії 1569 року. Вони їхали сюди у зв'язку з освоєнням польською шляхтою нових земель. Між 1569 і 1648 роками кількість євреїв в Україні зросла від 4 тис. до майже 51 тис. Єврейство було розселено в 115 містах і селищах Київського, Подільського, Волинського та Брацлавського воєводств [2].

Найбільшого розквіту єврейські громади міст на Тернопіллі набули у міжвоєнний період 20 століття. В окремих містах (Бучач, Заліщики, Підгайці) за даними польських переписів населення частка євреїв становила більше половини від усіх мешканців.

Після Другої світової війни та голокосту на території Тернопільської області залишилося лише кілька сотень євреїв. Їх вцілілі культові та побутові споруди використовувалися вже за іншим призначенням. Синагоги ставали у кращому разі клубами або музеями, а в гіршому складами, котельними або просто руйнувалися. Кіркути знищувалися, а мацеви (надгробки) з них використовували як будівельні матеріали. Актуальний стан пам'яток єврейської спадщини наведений у таблиці 1.

Таблиця 1

Спадщина єврейських громад Тернопільської області

Назва міста чи містечка	Стан синагоги	Стан кладовища (кіркута)	Інші пам'ятки
Борщів			Пам'ятний знак
Мельниця	Інше призначення	Окремі мацеви	
Скала-Подільська	Житло	Збережений	
Більче-Золоте		Залишки	
Озеряни	Інше призначення	Окремі мацеви	
Королівка		Занедбаний	
Бережани	Залишки	Збережений	
Козова	Інше призначення	Окремі мацеви	
Козлів	Житло	Окремі мацеви	
Нараїв	Знищена	Знищено	
Бучач	Знищена	Добре збережений	
Бариш		Залишки	
Язловець	Знищена	Окремі мацеви	
Монастириська	Інше призначення		
Золотий Потік		Окремі мацеви	
Чортків	Збережені		
Ягільниця	Знищена		Пам'ятний знак
Копичинці	Інше призначення		
Гусятин	Збережена	Окремі мацеви	
Хоростків	знищена		
Пробіжна	Залишки	Залишки	
Підгайці	Залишки	Збережений	

Завалів		Залишки	
Скалат	Залишки	Знищений	
Гримайлів	Залишки		
Підволочиськ	Інше призначення		
Тернопіль	Знищені	Збережений	
Петриків			Пам'ятні знаки
Микулинці	Інше призначення	Знищений	
Теребовля	Інше призначення	Знищений	
Буданів	Залишки	Окремі мацеви	
Струсів	Залишки	Окремі мацеви	
Заліщики	Інше призначення	Залишки	Пам'ятний знак
Товсте	Житло	Збережений	Пам'ятний знак
Устечко			Пам'ятний знак
Збараж	Інше призначення	Частково збережений	
Зборів	Інше призначення	Знищений	Пам'ятний знак
Залізці	Залишки	Окремі мацеви	
Озерна		Залишки	
Кременець	Інше призначення	Збережений	
Почаїв	Залишки		
Шумськ	Знищена		
Вишневець	Інше призначення	Збережені 2 кіркути	
Великі Бережці		Залишки	
Катеринівка		Залишки	

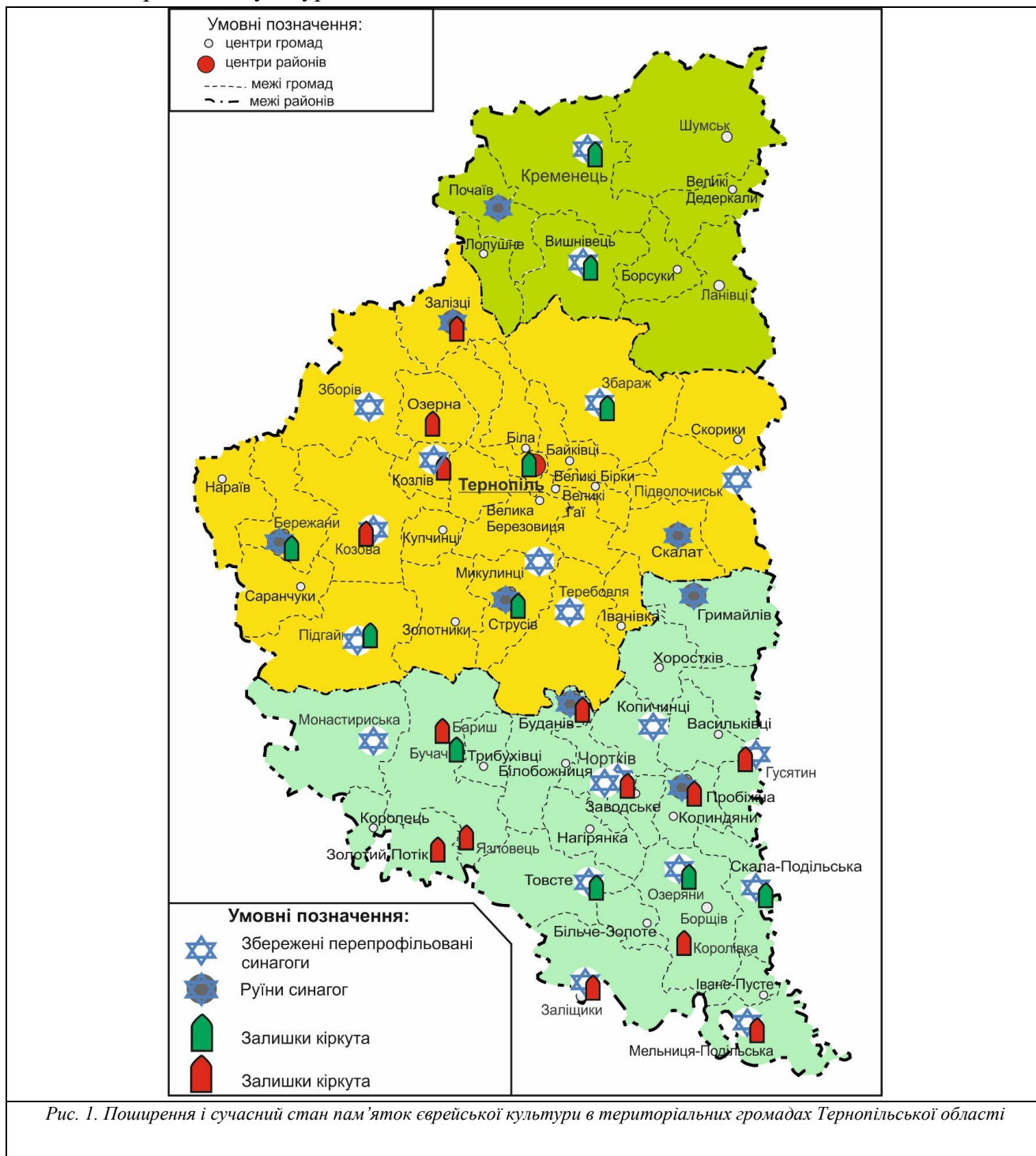
Згідно наших досліджень на території Тернопільської області до Другої світової війни порівняно значні (понад 50 осіб) єврейські общини проживали у 60 населених пунктах, переважно у містах і містечках. І лише у 17 поселеннях збереглися у різному стані синагоги, у 20 – єврейські кладовища (кіркути).

Центри єврейської спадщини у Тернопільській області можна умовно поділити на чотири групи:

- 1) Центри із збереженими основними пам'ятками єврейської культури (синагоги, кіркути, житлові будинки) – Кременець, Гусятин, Чортків;
- 2) Центри з однією збереженою пам'яткою єврейської культури або двома (наприклад, вцілілий кіркут чи синагога) – Тернопіль, Бережани, Бучач, Підгайці;
- 3) Центри з вцілілими частинами пам'яток єврейської культури (наприклад, кіркут з кількома мацевами або перебудована синагога) – Козова, Підволочиськ,
- 4) Центри окремими фрагментами чи залишками елементів єврейської культури – Озерна, Язлівець.

Якщо проаналізувати стан збереження єврейських синагог на території Тернопільської області, то найкраще збереглися будівлі, які використовувалися по іншому призначенні. Фактично як храм в поодиноких випадках використовується лише синагога у Гусятині. У задовільному стані перебувають колишні синагоги у Чорткові (колишня освітня споруда), Кременці (автостанція), Копичинцях, Микулинцях (торгові заклади). У Козові в такій культовій будівлі облаштовують місцевий музей. Скалі-Подільській, Козлові та Товстому у приміщення колишніх синагог переоблаштовані у житлові будинки. Колись гарні будівлі синагог у Бережанах, Підгайцях, Гримайлові, Струсові тепер перебувають у плачевному стані, поступово перетворюючись на руїни. Нами побудована робоча версія

картосхеми (рис.1), яка відображає сучасний стан збереження та геопросторову локалізацію пам'яток єврейської культури.

З картосхеми бачимо велику кількість збережених синагог. Але можливості їх використання в ностальгійному туризмі дуже обмежені. Адже, не кожен турист сприйме споруду спортивної школи чи автовокзалу, як адекватну і цікаву екскурсійну дестинацію.

Ще складніше із житловими будинками. Мало того, що вони переплановані до невпізнання, то ще й у них є мешканці.

Подібна ситуація з єврейськими цвинтарями (кіркути або окописька). Найкраще вони збережені в Бережанах, Бучачі, Підгайцях, Тернополі, Кременці, Збаражі. Кладовища у вигляді окремих надмогильних пам'ятників (мацеви) збереглися в Озерянах, Козові, Залізцях, Струсові, Язлівці. В Гусятині частина кіркуту з мацевами розміщені у дворі

житлового будинку. Окремі фрагменти та залишки єврейських цвинтарів збереглися в Заліщиках, Озерній, Пробіжній. У більшості населених пунктів, в яких до Другої світової війни проживало багато євреїв, єврейські цвинтарі були зруйновані та часто забудовані.

В окремих містах і селах Тернопілля встановлені пам'ятні знаки на місці масового знищення представників єврейського народу. Наприклад, на околиці села Петриків на місці розстрілів тернопільських євреїв встановлені меморіальні знаки та пам'ятник. Встановлені також пам'ятні знаки у Заліщиках, Зборові, Кременці, Тернополі, Товстому, Устечку.

Об'єкти єврейської культурної спадщини в Тернопільській області мають значний потенціал для їх використання в екскурсійно-туристичній діяльності. Особливо у контексті так званого сентиментального (ностальгійного) туризму, коли нащадки євреїв, які колись проживали на Тернопіллі, приїжджають на місце життя та діяльності їх прародичів. Наприклад, ще до 2020 року такі збережені об'єкти як синагога в Гусятині чи кіркут в Тернополі приймали навіть організовані групи іноземних туристів. Пам'ятки єврейської культури приваблюють також численних внутрішніх туристів з інших областей України.

Тернопільська область має досить багату єврейську культурну спадщину, оскільки євреї тут проживали протягом багатьох століть. Майже у 60 населених пунктах регіону, в яких проживали значні общини євреїв, збереглися певні пам'ятки єврейської спадщини і їх залишки. Більшість синагог на Тернопіллі були зруйновані або використовуються як житло чи для виробничо-побутових потреб. В області залишилося близько десятка вцілілих єврейських кладовищ (кіркутів), а ще багато таких у закинутому чи зруйнованому стані. Пам'ятки єврейської культури в Тернопільській області мають перспективний потенціал для їх використання у сфері ностальгійного туризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гавришок Б., Дем'янчук П., Питуляк М. Єврейська спадщина в Тернопільській області як ресурс туризму. Сакральне та туризм : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.). Київ : Геопринт, 2023. С. 297-299.
2. Гриневич Л.В., Гриневич В.А. Євреї в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini
3. Мій штетл. Єврейські містечка України. URL: https://myshtetl.org/index_ua.html
4. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. С. 394.
5. Федорів Т. Нарис до історії євреїв Збаража. «Новий» єврейський цвинтар міста. Тернопіль: Лібра Терра, 2019. 116 с.
6. Ящечко-Блаженко Т. В. Нерухомі пам'ятки єврейської культурної спадщини міста Кременця. Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 90. С. 144-147.
7. A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/cemeteries/ternopil>

28.	Петришак Богдана Камінський Василь Проблеми відбудови пам'яток після Першої світової війни	135
29.	Підставка Руслан Пам'ятки культурної спадщини Збараської громади: ретроспективний огляд та проблеми збереження	139
30.	Пришляк Оксана Подільське туристично-краєзнавчогє товариство і його діяльність по відбудові вежі замку у с. Кривче	145
31.	Романів Роман Реставрація та консервація збереженої стіни Високого замку у Львові	150
32.	Рудакевич Іван Гавришок Богдан Яцків Марина Єврейська культурна спадщина Тернопільської області: актуальний стан і проблеми збереження	154
33.	Сандуляк Віктор Дослідження історії Хотинської фортеці в історіографії другої половини ХІХ – першої чверті ХХІ ст.	159
34.	Свінціцька Лілія Ладоренко Ірина Історико-архітектурні дослідження палацу Четвертинських в с. Стригани Хмельницької обл.	164
35.	Смоляк Юлія Туристичний маршрут «Історико-культурні та духовні пам'ятки Скалатчини», як основа розвитку туристичних маршрутів регіону	169
36.	Чайка Володимир Організаційний аспект відбудови Збараського замку ХVІІ століття у міжвоєнний період	174
37.	Чемеринський Андрій Проблематика створення музею в Галичі - Крилосі. Задуми, ініціатори та обставини, кінцевий результат (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)	177
38.	Шерстюк Роман Паляниця Віктор Підвищення інклюзивності та екологічної безпеки індустрії туризму	188